

Ef'âl-i Nebî Açısından Günümüz Cuma Hutbeleri*

Fatih KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor, Şırnak University Faculty of Divinity

Department of Islamic Law

Şırnak, Turkey

fatihkaratas@sirnak.edu.tr

orcid.org/0000-0003-1468-192X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Şubat / January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Nisan / April 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 22 Sayfa /Page: 193-225

Atıf / Cite as: Karataş, Fatih. "Ef'âl-i Nebî Açısından Günümüz Cuma Hutbeleri [Contemporary Jum'ah Khutbahs in terms of Af'âl Al-Nabî]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 22 (June 2024): 193-225.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1443643>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan ©alışmalarının telif hakkına sahiptirler ve ©alışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

* Bu çalışmayı okuyarak ifadelerin tashihine katkı sunan Dr. Halim YAR'a teşekkür ederim.

Contemporary Jum'ah Khutbahs in terms of Af'âl Al-Nabî

Abstract

The Jum'ah Khutbah (Friday sermon) is one of the conditions for the validity of the Friday prayer. Therefore, it is delivered every week and addressed to a large congregation. The purpose of this khutbahs is to present to the congregation the general issues faced by Muslims and their solutions within the framework of the fundamental teachings of the religion. Hence, for the khutbahs to be effective and beneficial, it should not be prolonged and should be free from foreign elements. The most appropriate way to achieve this is to take the khutbahs of the Prophet Muhammad as a model.

Only a few of the khutbahs of the Prophet Muhammad over the course of ten years in Medina have been narrated. The primary reason for this is that many of his khutbahs consisted of verses from the Quran. There are also few verbal instructions from him regarding the content and delivery of khutbahs. Instead, we have more narrations that describe his actions and behaviors during khutbah delivery. Therefore, the subject should be examined based on the af'ali al-nabi (known as fi'ili sunnah/prophetic actions). This study focuses on some practices that deviate from the actions of the Prophet during the delivery of contemporary Jum'ah khutbahs. The actions of Prophet Muhammad are subject to debate among scholars of usul al-fiqh (jurisprudence principles). However, according to a strong opinion, unless there is specific evidence indicating that the action is exclusive to the Prophet, it is considered binding for the community to follow. Since the Jum'ah khutbah is an act of worship, the actions of the Prophet during it also bind the community. This implies that an action performed by preachers during the Jum'ah khutbah, resembling that of the Prophet, is at least recommended for them. Consequently, performing an action contrary to the action of the Prophet indicates its disapproval (maqrüh).

Prophet Muhammad instructed the shortening of khutbahs and himself did not prolong them. Besides elements such as mentioning Allah, reciting verses, and giving advice, he did not include anything extraneous in the khutbah. Often, he contented himself with reciting verses from the Quran alone during his khutbahs. It's necessary to address a misconception held by some researchers here. According to them, various speeches delivered by Prophet Muhammad have been narrated under the title of "khutbahs," which has misled some to believe that these speeches were Jum'ah khutbahs. Consequently, some researchers have suggested that practices such as dialogues between the preacher and the congregation or the

preacher offering lengthy prayers with the congregation saying "Ameen" during these speeches could also be carried out during Jum'ah khutbahs. However, Prophet Muhammad's prohibition of speech during the Jum'ah khutbah and his command to keep it brief indicate that the speeches mentioned in these narrations were of the nature of informal talks or khutbahs. Indeed, in Arabic, the term 'hutba' is also used for informal talks or khutbahs similar to those found in our tradition. Therefore, the majority of the speeches referred to as 'khutbahs' in the narrations are not Jum'ah khutbahs. Hence, engaging in such practices during the Jum'ah khutbah leads to its prolongation and diminishes its effectiveness. Therefore, contrary to the views of some researchers, we believe that such practices should be avoided during Jum'ah khutbahs.

Additionally, the study highlights certain shortcomings observed in the delivery of Jum'ah khutbahs by preachers. For instance, preachers often neglect the instruction to keep the khutbahs brief. Nowadays, Jum'ah khutbahs rarely consist solely of Qur'anic verses. Another flaw in khutbahs is the inclusion of ambiguous, lengthy, literary sentences and attempting to guide the congregation through abstract generalizations. Furthermore, lengthy prayers during the khutbah followed by the congregation saying 'Ameen' create an atmosphere resembling a separate prayer ceremony. Reading the khutbah in a monotonous manner is another flaw that diminishes its impact. Additionally, ending the khutbah with the translation of verse 90 from Surah an-Nahl is another problem that unnecessarily prolongs it. Moreover, some preachers making announcements at the beginning or end of the khutbah is another deviation from its structure. These, among others, not only contradict the actions of the Prophet but also contribute to the undesired prolongation of the khutbah. Therefore, such listed shortcomings and similar ones pose significant obstacles to achieving the important objectives expected from the khutbah.

Keywords: Fiqh, Usul al-Fiqh, Af'âl Al-Nabî, Sunnah of abandonment, Jum'ah khutbah.

Ef'âl-i Nebî Açısından Günümüz Cuma Hutbeleri

Öz

Cuma hutbesi, cuma namazının sahih olmasının şartlarındandır. Bu nedenle her hafta ve çok büyük bir topluluğa hitaben yapılmaktadır. Bu hutbenin amacı ise Müslümanların genel sorunları ve çözüm yollarını cemaate sunmak ve dinin temel öğretileri çerçevesinde nasihatte bulunmaktır. Dolayısıyla hutbenin etkili

ve faydalı olması için uzatılmaması ve yabancı unsurlardan arındırılması elzemdir. Bunu sağlayabilmenin en doğru yolu ise Hz. Peygamber'in hutbelerinin ölçü alınmasıdır.

Medine'de on yıl boyunca her hafta cuma hutbesi irat etmiş olan Hz. Peygamber'in bu hutbelerinden sadece birkaç tanesi rivayet edilmiştir. Bunun en önemli sebebi, O'nun hutbelerinin çoğu kez Kur'an ayetlerinden oluşmasıydı. Hutbelerin muhtevası ve ne şekilde irat edileceği ile ilgili O'nun sözlü yönlendirmeleri de azdır. Elimizde daha çok O'nun hutbe irat ederken yapıp ettiklerini nakleden rivayetler mevcuttur. Bu sebeple konunun ef'âl-i nebî (fiilî sünnet/peygamber fiilleri) temelinde incelenmesi gerekmektedir. İşte bu çalışma, günümüz cuma hutbeleri irat edilirken; hatiplerin ef'âl-i nebîye aykırı olarak yaptığı bazı uygulamaları konu edinmektedir.

Hz. Peygamber'in fiilleri, fıkıh usûlü âlimleri arasında tartışmalıdır. Ancak kuvvetli görüşe göre Hz. Peygamber'e mahsus olduğuna dair delil olmadığı sürece bu fiile ümmetin de uyması sabit olmuştur. Cuma hutbesi bir ibadet olduğuna göre buradaki peygamber fiilleri de ümmeti bağlar. Bu durum, cuma hutbesinde Hz. Peygamber'inkine benzer şekilde yapılan bir eylemin hatipler için en azından müstehap olduğu anlamına gelir. Hâliyle peygamber fiiline aykırı olan bir eylemin icra edilmesi ise o eylemin kerahet içerdiğini ifade eder.

Hz. Peygamber hutbelerin kısa tutulmasını emretmiş, kendisi de hutbeyi uzatmamıştır. Bir hutbede bulunması gereken Allah'ı zikretme, ayet okuma, öğütte bulunma gibi unsurların dışında hutbeye yabancı başka bir şeye yer vermemiştir. Çoğu kez hutbesinde sadece Kur'an'dan ayetler okumakla yetinmiştir. Burada bazı araştırmacıların sahip olduğu bir yanılmanın varlığından söz etmek gerekmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in yaptığı çeşitli hitabelerin "hutbe" adıyla rivayet edilmesi, bazıları için yanıltıcı olmuştur. Dolayısıyla bazı araştırmacılar bu hitabelerin cuma hutbesi olduğunu zannetmişlerdir. Böyle olunca; rivayetlerde anlatılan ve bu hitabelerde gerçekleştiği belirtilen hatip ile cemaat arasındaki diyaloglar veya hatibin uzun uzun dua edip cemaatin "âmîn" demesi gibi uygulamaların cuma hutbelerinde de yapılabileceği dile getirilmiştir. Oysa Hz. Peygamber'in cuma hutbesi esnasında konuşmayı yasaklaması ve hutbenin kısa tutulmasını emretmesi, bu rivayetlerde zikri geçen hutbelerin sohbet veya vaaz türü hitabeler olduğunu göstermektedir. Nitekim bizdeki sohbet veya vaaz türü hitabelere de Arapçada "hutbe" denmektedir. Buna göre rivayetlerde "hutbe" adıyla anılan hitabelerin büyük çoğunluğu cuma hutbesi değildir. Şu hâlde bu gibi uygulamaların cuma hutbesi esnasında yapılması, onun

uzamasına yol açmakta ve faydasını ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla sözü edilen bazı araştırmacıların aksine biz, cuma hutbelerinde bu gibi uygulamalardan kaçınılması gerektiği düşüncesindeyiz.

Ayrıca çalışmada cuma hutbesi irat ederken hatiplerin yaptığı bazı kusurlara da dikkat çekilmiştir. Örneğin hutbelerin kısa tutulması hususuna hatipler tarafından dikkat edilmemektedir. Günümüzde sadece Kur'an ayetlerinden oluşturulmuş cuma hutbelerine yer verilmemektedir. Hutbelerde yer alan diğer bir kusur da manası kapalı, uzun, edebî cümlelere yer verilmesi ve cemaatin soyut genellemeler ile yönlendirilmeye çalışılmasıdır. Yine hutbede uzun uzun dualar edilmesi ve cemaatin "âmîn" demesi, ona ayrıca bir dua merasimi görüntüsü vermektedir. Hutbenin cansız okunması da etkisini azaltan diğer bir kusurdur. Bunun yanında hutbenin en-Nahl suresi 90. ayetin meali ile bitirilmesi de onu gereksiz uzatan bir başka sorundur. Ayrıca bazı hatiplerin hutbenin başında veya sonunda duyuru yapması, yine hutbenin yapısına aykırı bir diğer kusurdur. Bunlar peygamber fiiline aykırı olmalarının yanı sıra birçoğu, nehyedilmiş olan hutbenin uzamasına da neden olmaktadır. Dolayısıyla sayılan bu ve benzeri kusurlar, hutbeden beklenen önemli maksatların meydana gelmesi önündeki önemli engellerdir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Ef'âl-i Nebî, Terk Sünneti, Cuma Hutbesi.

Giriş

Başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında bir topluluğa karşı irat edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşma¹ anlamına gelen hutbenin birçok çeşidi vardır.² Cuma hutbesi ise bunların en önemlisidir. Dünya üzerindeki bütün Müslüman ve mükellef erkeklerin katılmasının farzı dolayısıyla muazzam bir topluluğa hitap etmesi ve bunun her hafta tekrar edilmesi ehemmiyetini göstermektedir.

İslam'ın temel öğretilerinin anlatıldığı, Müslümanların güncel ve genel meselelerinin ele alındığı Cuma hutbeleri, tam anlamıyla bir hitabet

¹ Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425.

² Hutbe tanımları ve hitabet çeşitleri için bk. Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 17-18, 24-34.

ve nutuktur. Bu yönüyle irat edilen hutbeleri Müslüman cemaatin can kulağıyla dinlemeleri ve hutbe sonunda İslam adına bir haftalık ciddi bir muhasebe ruhuna bürünmeleri beklenir. Ancak bunun sağlanması, en çok da hutbelerin etkileyciliğine bağlıdır. Ne var ki günümüzde hutbelerin birçoğu, çeşitli yönlerden bu özelliğini yitirmiştir. Dolayısıyla günümüz hutbelerini, İslam'da ilk hutbenin sahibi ve hutbe irat etmedeki örneğimiz Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbeleri miyasyyla değerlendirmek son derece önem arz etmektedir. Zira bu sayede günümüz hutbelerindeki eksiklikler ve sorunları açık seçik bir şekilde görmek mümkün olabilecektir.

Cuma hutbesinin nasıl irat edileceği ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlü talimatı yok denecek kadar azdır. Bununla beraber O'nun ne şekilde hutbe irat ettiğine dair daha çok malumata sahibiz. Diğer bir ifadeyle konuyla ilgili elimizde delil olarak kavli sünnetten ziyade fiilî sünnet mevcuttur. Dolayısıyla konunun ef'âl-i nebî açısından incelenmesi gerekmektedir.

Çalışmamız, hadis kaynaklarından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cuma hutbelerini derlemek suretiyle bunların temel özelliklerini ortaya koyma ve günümüz hutbelerinde bunlara uymayan noktaları tespit etmeyi konu edinmektedir. Konunun temellendirilmesi için öncelikle ef'âl-i nebînin hüccet değeri ve delil olma yönü fıkıh usûlü kaynaklarına dayanarak izah edilmiştir. Bu yüzden çalışma, günümüz cuma hutbelerinin peygamber fiiline uygun olup olmaması hususuna fıkıh zaviyesinden bakmakta ve aykırılık barındıran hususlarda ise fıkhen beis olduğuna dikkat çekmektedir.

Esasen günümüzde cuma hutbelerinin irat edilişi birçok yönden eleştiriye tabi tutulmuş ve konu üzerine epey çalışma yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar, genellikle mevcut kusurların tespiti ve bunların giderilmesi için alınacak tedbirler üzerinde yoğunlaşmış; konunun ef'âl-i nebî ile irtibatına ise teknik olarak değinmemiştir. Bununla beraber ilgili çalışmalardan "*Hz. Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları*" adlı makale, hutbe ile ilgili fikhî hükümlerin yanında daha çok hutbenin Arapça metni ve hatibin minbere çıkarken okuduğu

dualar üzerinde durmuştur.³ “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe” adlı tebliğ, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hutbelerini şekilsel olarak incelemesi yönüyle önemlidir.⁴ Yine “Diyamet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi” adlı makale, cuma hutbelerinin uzun olduğuna istatistiksel bilgilerle dikkat çekmesi yönüyle zikre değerlidir.⁵ Ayrıca konuyla ilgili “Dini Tebliğde Hutbenin Yeri ve Hz. Peygamber’in Hutbe Tarzı” adlı bir yüksek lisans ve “Hz. Peygamber’in Hutbe ve Hitabeleri” adlı bir doktora tezi yapılmıştır.⁶

1. Ef'âl-i Nebî

İslam’da teşrîin ikinci temel kaynağı olan Sünnet’in, yapısı itibariyle kavli, fiilî ve takrirî olmak üzere üç kısımda mütalaa edildiği malumdur.⁷ Klasik usullerde, hakkında tartışma olmadığından takrirî sünnete özel başlık açılmamış, teşrîin asıl dayanağı olan kavli sünnet uzun uzadıya incelenmiş, bunun kadar olmasa da fiilî sünnet de ayrıca konu edinilmiştir. Kavli sünnetin bulunmadığı meselelerde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yapıp ettiği fiillerin teşrî etkisi, “ef'âl-i nebî” adı ile bahis mevzuu edilmiştir.⁸

³ Bk. Hasan Ali Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1996), 171-229.

⁴ Bk. Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 146-152.

⁵ Bk. Ümit Harun Akkaya, "Diyamet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi", *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/44 (2021), 105-119.

⁶ Bk. Yusuf Taşan, *Dini Tebliğde Hutbe'nin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Saliha Özdeğirmenci, *Hiz. Peygamber'in Hutbe ve Hitabeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

⁷ Bk. Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2003), 40; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1432/2011), 129-131.

⁸ Örnek olarak bk. Fahru'l-İslam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ mâ rifeti'l-usûl (Keşfu'l-esrâr ile birlikte)*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009), 3/296; Ebûbekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2005), 355.

Ef'âl-i nebîye dayanarak şer'î hükmün nasıl çıkarılacağından bahsetmeden önce hüküm ifade edip etmemesi yönüyle fiillerin kısımlarına değinmek faydalı olacaktır. Fiiller, var olmasına ek olarak herhangi bir vasfının bulunup bulunmaması açısından iki kısımdır. Birincisi uyuyan veya sehivde bulunanın fiilleridir ki bunlar hasen veya kabih olmakla nitelendirilemez. Bunların hâricindeki mükellefe ait fiiller ise ikinci kısmı oluşturmaktadır. Bu fiillerin hasen veya kabih diye iki şekilde vasıflandırılması mümkün olup mübah, müstehap, vacip ve farz hasen iken mekruh ve haram da kabih olanların şer'î vasıflarıdır. Hasen fiiller, peygamber olsun olmasın bütün mükelleflerden; kabih ise peygamber dışındaki diğer insanlardan sadır olur.⁹ İşte Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaptığı fiiller, biz mükellefler açısından mübah, müstehap, vacip veya farz¹⁰ hükümlerinden birini mutlaka ifade edeceğinden iktidaya elverişli olmak üzere bir hüküm kaynağı olmaktadır. Ancak hangi hükmü ifade edeceği mevzusunda ihtilaf söz konusudur.

Her şeyden önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sehiv kaynaklı veya uyku hâlindeki fiilleri, zelle ve insan olmasından ötürü yaptığı tabîi fiillerinin konumuz dışında olduğunu belirtmeliyiz. Yine mücmeli beyan niteliğindeki ve kendine mahsus fiillerinin de konuya taalluku yoktur. Çünkü sehiv ve uyku halindeki fiiller gayrı iradî olarak yapılmıştır. Zellelere gelince burada fiil kastedilirken zellenin bizatihi kendisi kastedilmez. Yeme, içme, uyuma gibi tabîi fiilleri yaratılış icabı her insan yapar. Mücmeli beyan eden fiiller, zaten beyan ettiği mücmelin hükmünü alır. Nihayet Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus fiiller de sadece O'nu

⁹ Bk. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *et-Takrîr li usûli Fahrilislâm el-Bezdevî*, thk. Abusselâm Subhî Hâmid (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1426/2005), 5/234-235.

¹⁰ Bazı usûlcüler bu konuda fiilin ümmet için ifade edeceği şer'î hükmü önemseydiği için farz, vacip, müstehap ve mübah şeklinde dört çeşit hükümden söz etmiştir. Bu düşüncede olanlara örnek olarak bk. Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 3/296; Serahsî, *Usûl*, 355. Diğer bazıları ise fiilin Hz. Peygamber (s.a.s.) açısından ifade ettiği şer'î hükmü dikkate aldığından; bunların farz, müstehap ve mübah şeklinde üç çeşit olduğu düşüncesindedir. Zira O'nun (s.a.s.) için vacip hükmü bahis mevzuu olamaz. Bu düşüncedekilere örnek olarak da bk. Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. Îsâ Debûsî, *Takôimü'l-edille fi usûli'l-fıkh*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001/1421), 247.

ilgilendirir. Bunların dışında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bir iradeye (kasıt) dayalı olarak yaptığı fiilleri iktidaya elverişlidir.¹¹ Doğal olarak burada cevaplanması gereken soru, bu sonuncu türden olan fiillerin mükellefler için ne hüküm ifade ettiğidir. Şu hâlde "ef'âl-i nebî" ile kastedilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kasdî fiilleridir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) mezkûr kasdî fiilleri hangi şer'î vasıfla (farz, vacip, müstehap, mübah) yaptığının bilinmesi durumunda ümmet için de o fiilleri yapmanın hükmü aynıdır. Sözelimi Hz. Peygamber (s.a.s.) için farz olan fiil biz ümmeti için de farz, müstehap olan bizim için de müstehaptır.¹² Şu var ki Hz. Peygamber (s.a.s.) için vacip hükmü olmayacağından; burada ümmet için de vacipliğe delalet edecek bir fiilin bulunmayacağı barizdir. Bu durumda sadece üç tane şer'î hüküm (farz, müstehap ve mübah) öngören usûlcülerin yaklaşımının daha isabetli durduğunu söyleyebiliriz. Belki sadece farz olarak yaptığı bilinen fiilin rivayetinde zafiyet bulunduğu; yani sübutu zannî olduğu için bu fiilin bizim açımızdan vacipliğe delalet edeceğini söylemek mümkün olabilir.

Fiilin hangi vasıfla yapıldığının bilinmemesi durumunda ise muamelât türünden olanların hükmünün mübah olduğunda ittifak vardır. Kurbet (ibadet) mahiyetinde olanlarda ise usûlcüler içerisinde bu fiillere uymanın gerekliliğini ve tevakkuf edilmesini savunan iki farklı yaklaşım vardır.¹³ Bu ikisini kabul etmeyen Hanefî usûlcülerin ise kendi aralarında iki farklı görüşün bulunduğu vurgulanmıştır. Kerhî'ye (öl. 340/952) ait birinci görüşe göre bu fiil için mübahlık sıfatı sabit olmakla beraber ümmetin buna uyabilmesi için ayrıca ek bir delilin daha bulunması gerekmektedir. Cessâs'a (öl. 370/981) ait olan ve daha sahih kabul edilen ikinci görüşe göre fiil için mübahlık sıfatı sabit olduğu gibi aynı zamanda ümmetin bu fiilde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) uyması da sabit olmuştur. Ümmet, yalnızca fiilin O'na (s.a.s.) mahsus olduğunu gösteren bir delil olduğu takdirde ittiba etmez. Dolayısıyla fiillerde asıl olan, Hz.

¹¹ Bk. Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 3/296-297; Serahsî, *Usûl*, 355; Muhammed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 213; İbnü'l-Emîn Mahmud Esad Seydişehrî, *Fıkıh Usûlü Telhîs-u Usûl-i Fıkıh*, sad. Talha Alp vd. (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008), 196.

¹² Serahsî, *Usûl*, 355; Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vusûl*, 213-214.

¹³ Her iki yaklaşım ve delilleri için bk. Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 3/298-301; Serahsî, *Usûl*, 355-356.

Peygamber'in (s.a.s.) ümmeti için kendisine uyulacak bir örnek (kudve) olmasıdır.¹⁴

Burada bizi ilgilendiren Sünnet çeşitlerinden biri de terk sünnetidir. Bununla kastedilen, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şer'î bir hükmü beyan etmek üzere bir fiili yapıyı terk etmesidir. Bu da hüccet olarak değerlendirilmekte; dolayısıyla O'nun (s.a.s.) terk ettiğini terk etmek gerekmektedir. Yani Hz. Peygamber (s.a.s.), kendi zamanında bir şeyi yapmayı gerektiren sebep meydana gelmiş ve terkine engel bir durum da olmamasına rağmen terk etmişse; bunu yapmamak sünnete tâbi olmanın gereklerindedir. Bayram namazlarında ezan ve ikamet in terk edilmesi buna örnek olarak verilebilir.¹⁵

Terk sünnetinin önemine klasik usûl eserlerimizde de dikkat çekilmiştir. Sem'ânî (öl. 489/1096) "Hz. Peygamber (s.a.s.) bir şeyi terk etmişse; bizim de o noktada O'na uymamız gerekir."¹⁶ demektedir. Tilimsânî (öl. 771/1370) "Hükme delalet noktasında terk de fiil gibi kabul edilebilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili haramlığa delalet etmediği gibi terki de vacipliğe delalet etmez."¹⁷ demektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili sünnet olduğu gibi terki de sünnettir. Bu yüzden O'nun terk ettiğini yapmak istememiz, yaptığını terk etmeyi istememiz gibidir; hiçbir farkı yoktur."¹⁸ şeklinde tespitini dile getirir. Zerkeşî (öl. 794/1392) "Hz. Peygamber'e (s.a.s.) uyma,

¹⁴ Hanefilerdeki mezkûr iki görüş ve delilleri için bk. Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 3/298-302; Serahsî, *Usûl*, 355-357; Bâbertî, *et-Takrîr*, 5/239-247.

¹⁵ Bk. Şeyhülislâm Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd, 2004/1425), 26/172; Muhammed b. Hüseyin el-Cizânî, *Sünnetü't-terk ve delâletühâ 'ale'l-ahkâmî'ş-şer'iyye* (b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431), 33-37.

¹⁶ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr el-Mervezî es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999/1418), 1/311.

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hasenî et-Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâ'i'l-fürû' 'ale'l-usûl*, thk. Muhammed Ali Ferkûs (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998/1419), 580.

¹⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ebîbekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muavakkî'n 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411), 2/281.

fiillerinde olduğu gibi terklerinde de olur.”¹⁹ fikrini ileri sürer. İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî (öl. 972/1564) “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bir şeyi terk ettiği nakledilmişse; bu da fiilî sünnet kabilindedir.”²⁰ hükmüne varır. Şevkânî (öl. 1250/1834) ise bu husustaki düşüncesini “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bir şeyi terk etmesi, örnek alınması noktasında, fiili gibidir.”²¹ şeklinde ifade eder.

Ancak terk sünneti mutlak manada ihticaca elverişli olmamaktadır. Öncelikle bu terklerin içinden, hakkında Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus olduğuna dair (soğan, sarımsak yemeği terk etmesi gibi) delil olanları ayırmak gerekmektedir. Bunun dışındaki terklerin de hüccet olduğuna dair karinelerin bulunması gerekmektedir. Bu karinelerin en bariz olanı, selefin de bunu terk etmiş olmasıdır.²² Nitekim meşru olsaydı Hz. Peygamber (s.a.s.) yapardı veya izin verirdi ve sonraki dönemlerde de sahabe yapardı. Özellikle yapılması düşünülen fiilin ibadet türü olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bunun bidat olması söz konusu olacaktır. Bayram namazlarında ezan ve ikamet, namaz niyetini dil ile telaffuz, beş vakit namaz dışındaki diğer bir namaz için ezan okuma; buna örnek olarak zikredilebilir.²³ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiil ve terklerine gerektiğinde layık olduğu şekilde dikkate alınmasının önemine bu teknik bilgilerle dikkat çektikten sonra sıra, Cuma hutbelerindeki fiillerini incelemeye gelmiş bulunmaktadır.

2. Hz. Peygamber'in Cuma Hutbeleri ve Özellikleri

Cuma hutbelerinin yapısı ve şekilsel özellikleri ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) herhangi bir kavli, yani sözlü bir yönlendirmesi varit değildir. Bunun tek istisnası aşağıda zikredeceğimiz hutbenin uzunluk ve kısalığı ile ilgili hadisidir. Bununla beraber O'nun (s.a.s.) hutbedeki fiili,

¹⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkıh* (b.y.: Dâru'l-Ketbî, 1414/1994).

²⁰ Takıyyüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr (el-Muhteberü'l-mübtaker şerhu'l-Muhtasar)*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd (b.y.: Mektebetü'l-Ubeykân, 1997/1418), 2/165.

²¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Azv İnâye (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1999/1419), 1/119. Ayrıca bk. el-Cîzânî, *Sünnetü't-terk*, 74-76.

²² Geniş bilgi için bk. el-Cîzânî, *Sünnetü't-terk*, 57-71.

²³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 26/172; el-Cîzânî, *Sünnetü't-terk*, 88.

yani ne şekilde hutbe verdiği ve hutbelerinde kullandığı cümlelerin şekilsel özellikleri ile ilgili ashâb-ı kirâmın çok önemli aktarımları mevcuttur. Bunlar vasıtasıyla O'nun (s.a.s.) hutbesinin özelliklerini çıkarabilmekteyiz. Aşağıda konuyla ilgili bu rivayetlerden önemlilerini zikredeceğiz. Ancak bu rivayetleri iki kısım hâlinde zikretmek daha uygun olacaktır. Öncelikle hutbe irat ederken Hz. Peygamber'i (s.a.s.) tavsif eden rivayetlere yer verecek, ikinci kısımda ise tespit edebildiğimiz cuma hutbelerini zikredeceğiz.

2.1. Hutbe İrat Ederken Hz. Peygamber'in Tavrı

Delilin kuvvetliliği açısından önce kavli sünneti zikretmek gerekmektedir. Rivayete göre Ebû Vâil şöyle demiştir: Ammâr b. Yâsir (r.a) bize gayet kısa ve belîğ bir hutbe okudu. Minberden inince ona; "Ey Ebe'l-Yakzân! Hutben çok kısa ve belîğ oldu. Keşke biraz daha uzatsaydın!" denildi. O da şöyle cevap verdi: "Ben Hz. Peygamber'in (s.a.s.): 'Kişinin namazının uzun, hutbesinin ise kısa oluşu, onun fıkhının (dini iyi anladığının) göstergesidir. Şu hâlde namazı uzun,²⁴ hutbeyi ise kısa tutun.' buyurduğunu işittim."²⁵ Nitekim kendisi de (s.a.s.) böyle davranırdı. Abdullah b. Ebî Evfâ'nın (r.a) aktardığına göre "Hz. Peygamber (s.a.s.) namazı uzatır, hutbeyi kısa tutardı."²⁶ Hadisteki emrin ilk cümleden dolayı bağlayıcı olmadığını düşünsek de hutbenin kısa tutulmasının emredildiğini görmekteyiz. Buna göre hutbenin kısa

²⁴ Burada namazı uzatma ve hutbeyi kısa tutma emirlerindeki uzunluk-kısalığın birbirine nispetle olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yoksa ne namazı, cemaati yorup bıkkınlık verecek şekilde uzatmak ne de hutbeyi meramı anlatamayacak kadar kısaltmak kastedilmiş değildir. Burada kastedilen, Cuma namazında cemaatle kılınacak iki rekâtlık farzın irat edilen hutbeye göre daha uzun sürmesi şeklinde bir ayarlamamanın hatip tarafından yapılmasıdır. Benzer değerlendirme bk. Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne* (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1423/2002), 1/294.

²⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), "Cum'a", 47.

²⁶ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb el-Hurâsânî en-Nesaî, *Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Cum'a", 31.

tutulmasının mendup, bunun mukabili olarak uzatılmasının da mekruh olduğunu söyleyebiliriz.²⁷

Yukarıdaki hadiste Cuma namazının farzının hutbeye nispetle daha uzun olmasının önemi vurgulanmaktadır. Ancak bu uzunluk, namazın cemaati yoracak kadar uzatılması manasında da değildir. Hutbeden uzun olup cemaati yormayacak bir namazın eda edilebilmesi, doğal olarak hutbenin kısa tutulmasını gerektirecektir. Diğer yandan bu hadiste namazın uzatılması gerektiği hususu, bir sonraki hadiste zikredilecek namaz ve hutbenin orta uzunlukta olmasına muarız da değildir. Çünkü yukarıda namazın hutbeye oranla uzun tutulması veya hutbenin namaza göre kısa olması, aşağıda ise namaz ve hutbenin cemaati yoracak uzunlukta veya hutbenin meramı ifade etmeyecek kısalıkta olmaması anlatılmaktadır. Bu ikisi, hakkında tenakuzun düşünülmemeyeceği iki ayrı konudur. Ancak ilgili bütün hadislerde hutbenin kısa tutulması gerektiğine vurgu yapıldığı unutulmamalıdır.

Câbir b. Semure'nin (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) ayakta hutbe verir, iki hutbe arasında oturur, bazı ayetler okur ve insanlara öğüt verirdi." Hadisin başka bir rivayetinde de "namazı da hutbesi de orta halliydi" ifadesi bulunmaktadır.²⁸ Bu ifade, gerek namaz gerekse hutbenin cemaati yormayacak ve sıkmayacak şekilde itidalli olmasını ve uzatılmaması gerektiğini gösterir.

Yine Câbir'den (r.a) gelen başka bir rivayete göre "Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma günü öğüt vermeyi uzatmazdı. Öğütleri sayılı birkaç kelamdan ibaretti."²⁹ Burada da cemaati sıkmayacak şekilde hutbenin kısa tutulması lüzumu anlaşılmaktadır. Gerçekten hutbelerdeki öğüt, dinleyenleri yoracak uzunlukta yapıldığında; cemaatte oluşan bu sıkılma hâlinin öğütün gönüllerdeki etkisini ortadan kaldırdığı müşahede edilmektedir.

²⁷ Nitekim bu kerahet fıkıh kitaplarında da dile getirilmiştir. Bk. Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Hâşiye Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1386/1966), 2/148.

²⁸ Müslim, *Sahih*, "Cum'a", 34; Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabileli (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Salât", 227, 228.

²⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 230.

Câbir b. Abdillâh (r.a) ise Hz. Peygamber'i (s.a.s.) hutbe irat ederken şöyle tavsif etmektedir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) hutbe verdiği zaman; - adeta 'sabah veya akşam vakti düşman üzerinize baskın yapacak' diyerek ordusunu galeyana getiren bir komutan edasıyla- gözleri kızarır, sesi yükselir ve öfkesi şiddetlenirdi."³⁰ Bu hadisten hutbesinin cemaate tesirli olması için hatibin ses yükseltme, alçaltma, konunun önemine dikkat çekecek şekilde bedende bazı fizikî oluşumlar gibi bazı vasıtaları kullanmasının gerekliliği anlaşılmaktadır. Bu da hutbenin heyecanlı, etkileyici ve coşkulu sunulması gerektiğini göstermektedir.

Ümmü Hişâm bt. Hârise'den (r.a) gelen rivayette şöyle demiştir: "Ben Kâf sûresini, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dilinden dinleyerek ezberledim. Çünkü her Cuma minberde insanlara hutbe verirken o sûreyi okuyordu."³¹ Ya'lâ b. Ümeyye'nin (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben Hz. Peygamber'i (s.a.s.) minberde 'Ey Mâlik! Rabbin işimizi bitirsin, diye seslenecekler'³² ayetini okurken işittim."³³ Yine Übey b. Kâ'b'ın (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), Cuma günü ayaktayken Tebârake'yi (Mülk sûresi) okudu ve gerçekleşen bazı büyük olaylar hakkında bize öğütte bulundu."³⁴ Ebû Sa'îd el-Hudrî'den (r.a) de "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) minberde Sâd sûresini okuduğu"³⁵ rivayet edilmiştir. Bu rivayetler de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbede birçok kez kendi sözleriyle öğüt vermek yerine sadece Kur'ân'dan birtakım ayetler okuduğunu göstermesi yönüyle önemlidir.

2.2. Hz. Peygamber'in Cuma Hutbeleri

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cuma hutbelerinin şekilsel özelliklerini ortaya koyabilmek için hutbelerinden tespit edebildiklerimizi burada zikredeceğiz. Yukarıdakilerden farklı olarak meallerinin yanında bu

³⁰ Müslim, *Sahîh*, "Cum'a", 43.

³¹ Müslim, *Sahîh*, "Cum'a", 50.

³² ez-Zuhruf 43/77.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Bed'ü'l-halk", 7; Müslim, *Sahîh*, "Cum'a", 49; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1417/1996), "Cum'a", 13.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "İkâmetü's-salât", 86.

³⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 330.

hadislerin asıl metinlerini de dipnotta vereceğiz. Zira üslup ve cümlelerin yapısını asıl metin daha net olarak ortaya koymaktadır.

Abdullah b. Mes'ud'dan (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), (hutbede) teşehhütte bulunacağında; 'hamd Allah'a mahsustur. O'ndan yardım ister, mağfiret dileriz. Nefislerimizin şerlerinden Allah'a sığınırız. Allah kime hidayet vermişse onu saptıracak yoktur, kimi de saptırılmışsa ona hidayet verecek yoktur. Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik ederim, Muhammed'in Allah'ın kulu ve rasûlü olduğuna da şahitlik ederim. Allah kıyametin öncesinde rasûlünü müjdeleyici ve korkutucu olarak hak ile göndermiştir. Kim Allah'a ve rasûlüne itaat ederse doğru yolu bulmuştur. Kim onlara isyan ederse o da sadece kendine zarar verir, Allah'a hiçbir zarar veremez.' buyururdu."³⁶

Câbir b. Abdillâh (r.a), yukarıdaki rivayette cuma hutbesi esnasında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı özelliklerine değinmişti. O, aynı rivayetin devamında bu hutbede sarf edilen cümleleri de şöyle zikreder: "Hz. Peygamber (s.a.s.), işaret ve orta parmaklarını birleştirerek; 'Ben, kıyametin şöyle yakın olduğu bir zamanda gönderildim. Biliniz ki en hayırlı söz Allah'ın kitabıdır. En hayırlı yol Muhammed'in yoludur. İşlerin en şerlisi sonradan ortaya çıkarılanlardır. Her bidat dalalettir. Ben her mümine kendinden daha yakınımdır. Kim geride bir mal bırakmışsa o ailesinindir. Kim de bir borç veya (bakıma muhtaç) çoluk çocuk bırakmışsa o da bana kalmış ve benim üzerime vazifedir.' buyurdu."³⁷

Hakem b. Hazn el-Kulefî (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) ile bir Cuma gününe şahit olduk. Ayağa kalktı ve bir asa ya da yaya dayanarak Allah'a hamd etti. Hafif, tatlı ve mübarek bazı kelimelerle O'na sena etti. Sonra da 'Ey insanlar! Emrolunduklarınızın hepsine gücünüz

³⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 228. عن ابن مسعود، أن رسول الله- صلى الله عليه وسلم كان إذا تشهّد قال: الحمد لله، نستعينه ونستغفره، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله أرسله بالحق بشيراً ونذيراً بين يدي الساعة، من يطع الله ورسوله فقد رشد، ومن يعصهما فإنه لا يضر إلا نفسه، ولا يضر الله شيئا

³⁷ Müslim, *Sahih*, "Cum'a", 43. وَيَقُولُ: "بُعِثْتُ أَنَا وَالسَّاعَةَ كَهَاتَيْنِ". وَيَقْرَن بَيْنَ أَصْبَعَيْهَا لِسَبَابَةِ وَالْوَسْطَى. Müslim, *Sahih*, "Cum'a", 43. وَمَنْ تَرَكَ مَالًا فَلَا هَلْهُ. وَمَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضِياعًا فَلَيْ وَعَلِي

yetmeyecektir (veya onların hepsini yapmayacaksınız). Fakat bari (yaptığınızı) düzgün yapın ve müjdeleyin' buyurdu."³⁸

Hz. Peygamber (s.a.s.) Medine'ye hicret yolunda Cuma günü Kuba'dan ayrılırken Sâlim b. Avf oğullarının arazisinde namaz vakti girmişti. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İslam'da ilk kıldırıldığı Cuma namazı bu olmuş ve burada irat ettiği hutbe de Medine'deki ilk cuma hutbesi olmuştur. Kaynaklarımızda bulunan bu hutbe şöyledir:

"Hamd Allah'a mahsustur. O'na hamd eder, O'ndan yardım dilerim. O'ndan mağfiret diler, hidayeti O'ndan isterim. O'na iman ederim, O'nu inkâr etmem. O'nu inkâr edene düşmanlık ederim. Allah'tan başka ilah olmadığına, O'nun bir ve ortağının olmadığına şahitlik ederim. Muhammed'in O'nun kulu ve rasûlü olduğuna da şahitlik ederim. Allah, rasûlünü hidayet, nur ve öğütle göndermiştir. Onu peygamberin gelmediği, ilmin azaldığı, insanların sapıtığı, zamanın kesildiği, kıyametin yaklaştığı ve ölümün yakın olduğu bir dönemde göndermiştir. Kim Allah'a ve rasûlüne itaat ederse doğruyu bulmuştur. Kim de onlara isyan ederse doğrudan sapmış, vazifesini yapmamış ve derin bir sapıklığa düşmüştür. Size Allah'a karşı takvalı olmanızı tavsiye ediyorum. Zira Müslümanın Müslümana yapacağı en hayırlı tavsiye, onu ahirete teşvik etmesi ve Allah'a karşı takvalı olmasını ona emretmesidir. Öyleyse Allah'ın kendine karşı sizi sakındırdığı hususlarda siz de sakının. Bundan daha üstün bir nasihat yoktur. Bundan daha üstün bir hatırlatma yoktur. Allah'a karşı takvalı olmak, Rabbinden korku duyarak amel edenler içindir ve bu ahirette arzuladığımız sonuçta sizi haklı çıkaracak bir yardımcıdır. Kim gizli ve açıkta kendisiyle Allah arasındaki irtibatı sağlamlaştırır ve bununla sadece Allah'ın rızasına niyet ederse bu; ona dünyada bir zikir, ölümden sonrası için de bir azık olur. Nitekim ölümden sonra insan önceden yapmış olup sunduğu amellere muhtaç olur. Böyle olmayan kötü amellerinin ise kendisinden çok uzak bir mesafede olmasını ister. Allah sizi kendisine karşı haksızlık etmekten sakındırmaktadır. Çünkü Allah kullarına karşı çok şefkatlidir. Allah, sözü doğru olan, vadini

³⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 228. شهدنا فيها الجمعة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فقام متوكلًا على عصا - أو قوس - فحمد الله، وأثنى عليه كلماتٍ خفيفاتٍ طيباتٍ مباركاتٍ، ثم قال: "أيها الناس، إنكم لن تطيقوا - أو لن تفعلوا - كل ما أمرتم به، ولكن سدّدوا وأبشروا

yerine getirendir ve bu konuda asla hilaf yoktur. Nitekim şöyle buyurmuştur: 'Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmeden de değilim.' Şu hâlde hem şu an hem de sonraki işlerinizde gizlide veya açıkta Allah'a karşı gelmekten sakının. Kim Allah'a karşı takvalı olursa Allah onun günahlarını örter ve ona büyük ecir verir. Kim Allah'a karşı takvalı olursa büyük bir kurtuluşu elde etmiştir. Allah'a karşı takvalı olmak, O'nun azabından korur, cezalandırmasından korur, gazabından korur. Allah'a karşı takvalı olmak, yüzleri nurlandırır, Rabb'i razı eder ve dereceleri yükseltir. Nasibinizi alın. Allah haklarında vazifenizden geri durmayın. Doğru olanlarla yalancılardan ortaya çıkması için Allah size kitabını öğretmiş, yolunu göstermiştir. Allah size nasıl ihsanda bulunduyorsa siz de öyle güzel davranışlarda bulunun. O'nun düşmanlarına düşman olun. Allah yolunda hakkıyla cihad edin. O sizi seçti ve Müslümanlar olarak isimlendirdi. Böylece mahvolacak olan da bir delille mahvolacak, yaşayacak olan da bir delille yaşayacak. Allah'ınkinden başka hiçbir güç yoktur. Artık Allah'ı çokça zikredin ve bugünden sonrası için çalışın. Kim Allah ile arasındaki irtibatı güçlü tutarsa; Allah da onun diğer insanlarla olan irtibatını güçlendirmeye yeterdir. Zira Allah insanlara hükmeder; insanlar O'na hükmedemez. Allah insanlara sahiptir; insanlar O'na sahip değildir. Allah en büyüktür. Yüce olan Allah'ınkinden başka hiçbir güç yoktur."³⁹

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru'l-Meârif, 1967/1387), 2/394-396. الحمد لله، أحمدہ واستعینہ، وأستغفرہ وأستهدیہ، وأومن به ولا أكفره، وأعادي من يكفره، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، أرسله بالهدى والنور والموعظة، على فترة من الرسل، وقلة من العلم، وضلالة من الناس، وانقطاع من الزمان، ودنو من الساعة، وقرب من الأجل، من يطع الله ورسوله فقد رشد، ومن يعصهما فقد غوى وفرط، وضل ضلالا بعيدا [وأوصيكم بتقوى الله، فإنه خير ما أوصى به المسلم المسلم]، أن يحضه على الآخرة، وأن يأمره بتقوى الله، فاحذروا ما حذرکم الله من نفسه، ولا أفضل من ذلك نصيحة، ولا أفضل من ذلك ذكرا، وإن تقوى الله لمن عمل به على وجل ومخافة من ربه، عون صدق على ما تبغون من أمر الآخرة [ومن يصلح الذي بينه وبين الله من أمره في السر والعلانية، لا ينوي بذلك إلا وجه الله يكن له ذكرا في عاجل أمره، وذخرا فيما بعد الموت]، حين يفتقر المرء إلى ما قدم، وما كان من سوى ذلك يود لو أن بينها وبينه أمدا بعيدا، ويحذركم الله نفسه، والله رؤف بالعباد والذي صدق قوله، وأنجز وعده، لا خلف لذلك، فإنه يقول عز وجل ما يبذل القول لدي وما أنا بظلام للعبيد فاتقوا الله في عاجل أمرکم وأجله في السر والعلانية، فإنه من يتق الله يكفر عنه سيئاته، ويعظم له أجرا، ومن يتق الله فقد فاز فوزا عظيما وإن تقوى الله يوفي مقتته، ويوفي عقوبته، ويوفي سخطه، وإن تقوى الله يبيض الوجه، ويرضي الرب، ويرفع الدرجة خذوا بحظكم، ولا تفرطوا في جنب الله، قد علمكم الله كتابه، ونهج لكم سبيله، ليعلم الذين صدقوا ويعلم الكاذبين فأحسنوا كما أحسن الله إليكم، وعادوا أعداءه، وجاهدوا في الله حق جهاده هو اجتباكم وسماكم المسلمين، ليهلك من هلك عن بينة، ويحيا من حي عن بينة، ولا قوة إلا بالله [فأكثرُوا ذكر الله، واعملوا لما بعد اليوم]، [فإنه من يصلح ما بينه وبين الله يكفه الله ما بينه

Câbir (r.a) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma günü hutbede: ‘Cuma günü gelir; belki bir kimse Medine’ye bir mil uzaklıktadır, ama cumaya gelmez’ buyurdu. Sonra ikinci kez; ‘Cuma vakti gelir; belki biri Medine’ye iki mil uzaklıktadır ve cumaya gelmez.’ Sonra üçüncü kez; ‘belki Medine’ye üç mil uzaklıktadır da cumaya gelmez. Allah kalbini mühürler’ buyurdu.”⁴⁰

Câbir b. Abdillah (r.a) şöyle demiştir:

“Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma günü bize hutbede;

‘Ey insanlar, ölmeden önce Allah’a tövbe edin. Meşgul edilmeden önce salih ameller işleyin. Rabbinizle aranızdaki irtibatı, O’nu çokça zikrederek ve gizli-açık sadaka vererek sağlamlaştırın. Böylece rızıklandırılırsınız, yardım görürsünüz ve yaralarınız sarılır. Bilin ki; şu makamım, şu günüm, şu ayım ve şu yılımdan kıyamete kadar Allah cumayı size farz kılmıştır. Ben hayattayken veya benden sonra, adil veya zalim bir devlet başkanı olduğu halde, önemsemeyerek veya inkâr ederek kim cumayı terk ederse Allah, onun iki yakasını bir araya getirmesin, işini rast götürmesin! Dikkat ediniz; tövbe etmediği süreç böylesinin ne namazı ne zekâtı ne haccı ne orucu ne de bir iyiliği olur! Ama kim tövbe ederse Allah tövbesini kabul eder. Dikkat edin; hiçbir kadın bir erkeğe imamlık yapmasın, hiçbir bedevî bir muhacire imamlık yapmasın, hiçbir günahkâr da bir mümine imamlık yapmasın! Ancak bir sulta gücüyle baskı görür veya bu gücün kılıcından, kırbacından çekinirse bu müstesnadır.’ buyurdu.”⁴¹

وبين الناس،] ذلك بأن الله يقضي على الناس ولا يقضون عليه، ويملك من الناس ولا يملكون منه، الله أكبر، ولا قوة إلا بالله العظيم

⁴⁰ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mavsîlî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dîmaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984/1404), 4/140; Muhammed Halîl el-Hatîb, *Hutabu'r-Rasûl* (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 48. «عَسَى رَجُلٌ تَحْضُرُهُ الْجُمُعَةُ وَهُوَ عَلَى قَدَرٍ مِيلٍ مِنَ الْمَدِينَةِ فَلَا يَحْضُرُ الْجُمُعَةَ» قَالَ: ثُمَّ قَالَ فِي الثَّانِيَةِ: «عَسَى رَجُلٌ تَحْضُرُهُ الْجُمُعَةُ وَهُوَ عَلَى قَدَرٍ مِيلَيْنِ مِنَ الْمَدِينَةِ فَلَا يَحْضُرُهَا» وَقَالَ فِي الثَّلَاثَةِ: «عَسَى يَكُونُ عَلَى قَدَرٍ ثَلَاثَةِ أَمْيَالٍ مِنَ الْمَدِينَةِ فَلَا يَحْضُرُ الْجُمُعَةَ وَيَطْنَعُ اللَّهُ عَلَى قَلْبِهِ

⁴¹ İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmetü's-salât", 78. يَا أَيُّهَا النَّاسُ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، وَبَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ. وَالصَّالِحَةُ قَبْلَ أَنْ تَسْغُلُوا، وَصَلُّوا الَّذِي بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ رَبِّكُمْ بِكَثْرَةٍ ذِكْرِكُمْ لَهُ، وَكَثْرَةَ الصَّدَقَةِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، تُرْزَقُوا وَتُنصَرُوا وَتُجْبَرُوا، وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ قَدِ افْتَرَضَ عَلَيْكُمُ الْجُمُعَةَ فِي مَقَامِي هَذَا، فِي يَوْمِي هَذَا، فِي شَهْرِي هَذَا، مِنْ عَامِي هَذَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، فَمَنْ تَرَكَهَا فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدِي، وَلَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِزٌ، اسْتَبْخَفَافًا بِهَا، أَوْ جَحُودًا لَهَا، فَلَا جَمَعَ اللَّهُ لَهُ شَمْلَهُ، وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا وَلَا صَلَاةَ لَهُ، وَلَا زَكَاةَ لَهُ، وَلَا حَجَّ لَهُ، وَلَا صَوْمَ لَهُ، وَلَا بَرَ لَهُ

İbn Hişâm (öl. 218/833) ve Beyhakî (öl. 458/1066), Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'ye geldiğinde irat ettiği iki hutbeyi daha nakletmişlerdir. Ancak bunların cuma hutbesi olup olmadığına dair herhangi bir bilgi vermemişlerdir.⁴² Bu sebeple bu iki hutbeyi burada aktarmayacağız.

Görüldüğü üzere yukarıda zikrettiklerimiz, cuma hutbesi olarak tespit edebildiğimiz birkaç örnektir. Bunlar dışında hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait olduğu belirtilen birçok hutbe bulunmaktadır. Bu rivayetlerde, "Hz. Peygamber (s.a.s.) bize hitap etti/hutbe okudu, bir gün hatip olarak buyurdu, minbere çıktı ve buyurdu, minberindeyken şöyle hitap etti..." kalıpları kullanılmıştır. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kaynaklarda bulunan hutbeleri, bir kitapta toplanmıştır.⁴³ Bununla birlikte bu hitabe ve konuşmalara gerek râviler gerekse müellifler tarafından "hutbe" adının verilmesi, onların hepsinin cuma hutbesi olduğu anlamına gelmez.

Hutbe adıyla zikredilen örnekleri incelediğimizde bunların tamamına yakınının cuma hutbesi olmadığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bazen yapılan bir yanışın büyüklüğüne ve tehlikesine dikkat çekmek için özel olarak minbere çıkıp insanları orada bilgilendirmiş ve yönlendirmiştir. Mesela zekât memuru "bunlar zekâtı; şunlar ise bana hediye olarak verildi." deyince Hz. Peygamber'in (s.a.s.) derhal minbere çıkıp hutbe irat ederek bunu reddettiği konuşması böyledir.⁴⁴ Bazen hutbe denilen konuşmalarında sahabe araya girmekte, sorular sormakta, dua istemekte; Hz. Peygamber de (s.a.s.) bunlara cevap vermektedir. Örneğin haccın farzıyeti hakkındaki bir hitabesinde, biri her

حَتَّى يَثُوبَ، فَمَنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، أَلَا لَا تُؤْمِنُ امْرَأَةٌ رَجُلًا، وَلَا يَوْمٌ أَعْرَابِيٌّ مُهَاجِرًا، وَلَا يَوْمٌ فَاجِرٌ مُؤْمِنًا، إِلَّا أَنْ يَفْهَرَهُ بِسُلْطَانٍ، يَخَافُ سَيْفَهُ وَسَوْطَهُ

⁴² Bu iki hutbe metni için bk. Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'âfirî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye li'bn-i Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (b.y.: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1655/1375), 1/500-501; Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Hurâsânî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rîfetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*, thk. Abdulmu'tî Kal'âcî (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1408), 2/524-525; Saliha Özdeğirmenci, "İslam Tarihindeki İlk Cuma Hutbeleri", *Hutbe Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 415-419.

⁴³ Bk. el-Hatîb, *Hutabu'r-Rasûl*, 7-316.

⁴⁴ Bk. Buhârî, *Sahîh*, "Ahkâm", 24; Müslim, *Sahîh*, "İmâre", 26; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Harâc", 11.

sene farz olup olmadığını sormuş, Hz. Peygamber de (s.a.s.) buna cevap vermiş ve konuşmasını sürdürmüştür.⁴⁵ Burada da söz arasına soru sorularak girildiği, dolayısıyla bu hitabenin cuma hutbesi olmadığı anlaşılmaktadır. Bazen de konuşma esnasında kendisi ashâba soru yöneltmekte; ashâb cevap vermektedir. Bir kurban bayramı günü hutbede ashâba yönelttiği gün, ay ve şehrin hangisi olduğuna dair soruları ve ashâbın cevap vermesi hadisesi buna örnektir.⁴⁶ Yine hutbe adında aktarılan birçok konuşmasının orduyu sefere gönderirken yaptığı talimat veya zafer sonrası taltif edici konuşmalar olduğu görülmektedir.⁴⁷

Şu rivayet, cuma hutbesinin kendine mahsus birtakım özelliklerinin olduğunu; bu yönüyle başka hitabelere benzemediğini göstermesi açısından çok anlamlıdır. Übey b. Kâ'b (r.a) demiştir ki: "Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma günü ayaktayken 'Tebârike'yi (Mülk suresini) okudu ve geçmişteki büyük olaylardan bahsetti. Bu esnada Ebü'd-Derdâ veya Ebû Zer bana işaret ederek 'Bu sure ne zaman indirildi; zira ben bunu yeni duydum?' dedi. Bense ona 'sus' şeklinde işaret ettim. Namaz bitince; 'Sana bu surenin ne zaman indiğini sordum; sen ise cevap vermedin?' dedi. Bunun üzerine Übey; 'Bugünkü namazın boşa gitti!' dedi. O da Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gitti, olayı ve Übey'in sözünü anlattı. Hz. Peygamber de (s.a.s.) 'Übey doğru demiş.' buyurdu."⁴⁸ Bu hadis, cuma hutbesi esnasında hiçbir şekilde ve hiçbir gerekçeyle konuşulamayacağını göstermektedir. Oysa hutbe diye kaynaklarda geçen hitabeler esnasında konuşmalar olmuş ve Hz. Peygamber (s.a.s.) bunları yadırgamamıştır. Buna göre şu sonucu çıkarabilmekteyiz: Minber üzerinde olsun veya olmasın; "Hz. Peygamber (s.a.s.) hitap etti" şeklinde aktarılan hitabelerin, tamamına yakını cuma hutbesi değil; dinî öğretilerin anlatıldığı normal konuşma, sohbet ve vaazlardır. Nitekim bizde "vaaz" denilen dinî hitabet türüne Arap kültüründe yine "hitabe/hutbe" denilmektedir.⁴⁹

⁴⁵ Bk. Müslim, *Sahîh*, "Hac", 412; ayrıca bk. el-Hatîb, *Hutabu'r-Rasûl*, 57.

⁴⁶ Bk. Buhârî, *Sahîh*, "Hac", 134; ayrıca bk. el-Hatîb, *Hutabu'r-Rasûl*, 66.

⁴⁷ el-Hatîb, *Hutabu'r-Rasûl*, 13-18.

⁴⁸ İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmetü's-Salât", 86.

⁴⁹ Benzer bir açıklama için bk. Zeki Koçak, *Usûl-i Fıkhn Dayandığı İlimler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), 48-49.

Bununla beraber cuma hutbesi esnasında konuşulduğunu gösteren bir rivayet de hadis kaynaklarında mevcuttur. Şöyle ki Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma günü Medine'de hutbe irat ederken bir adam gelip; "Yağmurlar kesildi; Rabb'ine yağmur yağdırması için dua et!" dedi. Gökte hiçbir bulut yoktu. Hz. Peygamber (s.a.s.) yağmur için dua etti. Derken bir bulut kümelenerek yayıldı. Sonra yağmur başladı ve Medine'deki yollarda seller oluştu. Bir sonraki Cuma'ya kadar bulutlar dağılmadı. Hz. Peygamber (s.a.s.) yine hutbedeyken o adam veya başka biri gelip; "Boğulduk; Rabb'ine dua et de yağmuru tutup üzerimize yağdırmasını!" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) güldü ve iki veya üç kez şöyle dua etti: "Allah'ım! Üzerimize değil; etrafımıza yağdır!" Bunun üzerine bulutlar sağlı sollu Medine üzerinden ayrılmaya başladı. Artık yağmur etrafa yağıyor; şehrin içine yağmıyordu. Allah onlara peygamberlerinin değerini ve duasına icabet ettiğini gösteriyordu.⁵⁰ Bu rivayette hutbe esnasında cemaatten birinin konuştuğu ve Hz. Peygamber'in de (s.a.s.) hutbeye ara verip dua ettiği görülmektedir. Ancak rivayetteki son ifadeden de anlaşıldığı üzere bu, peygamber mucizesinin meydana geldiği özel ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus bir durumdu. O'na mahsus olduğuna göre bu eylem hatipler tarafından ittibaya elverişli değildir. Bunun dışında cemaat ile hatip arasında konuşmaların bulunduğu ve hutbenin kesintiye uğradığı yönündeki rivayetlerde sözü edilen hutbelerin cuma hutbesi dışındaki diğer hitabeler olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bu rivayetlerde hutbenin cuma hutbesi olduğu da belirtilmemiştir.⁵¹

2.3. Hz. Peygamber'in Cuma Hutbelerinin Özellikleri

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cuma hutbeleri ve bunları irat ederken yapıp ettikleri ile ilgili hadis rivayetlerini yukarıda zikrettik. O'ndan (s.a.s.) bize aktarılan cuma hutbelerinin çok az olduğunu görmekteyiz. Bunun sebebinin O'nun (s.a.s.) cuma hutbelerinde genellikle Kur'ân ayetlerini okumakla yetinmesi olduğunu söyleyebiliriz.⁵² Elimizdeki bu sınırlı rivayetlerden çıkarabileceğimiz belli başlı özellikleri maddeler hâlinde aşağıdaki şekilde zikredebiliriz.

⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, "Edeb", 68.

⁵¹ Örnek olarak şu rivayetlere bakılabilir: Buhârî, *Sahîh*, "Salât", 84; Nesaî, *Sünen*, "Cihâd", 32; Nesaî, *Sünen*, "Zînet", 122.

⁵² Bu düşünce için bk. Önkâl, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 148.

1. Hz. Peygamber (s.a.s.), cuma hutbesini kısa tutmaktaydı. Cuma hutbesi, kıldırıldığı cuma namazına göre daha kısa sürmekteydi. Bu konuda hem emri bulunmakta hem de kendi uygulaması bu şekildeydi.⁵³

2. Bu hutbelerdeki öğütler az ve özdü. Ashâb-ı kirâmın sitayişle bahsettiği anlaşılan bu husus, onların da bu durumdan memnun olduklarını göstermektedir.

3. Hutbelerdeki cümleler kısa, açık, net, anlaşılır ve sadedir. Meram kısaca ifade edilmiş, maksat seçik bir şekilde ortaya konulmuş, cümleler kısa ve doğaldır. Bu hutbelerde anlaşılması zor, zihni yoracak karmaşık ifadeler yoktur. Bir önceki başlıkta zikredilen örneklerde bu husus rahatlıkla görülmektedir.

4. İhtimal barındıracak ifadeler yoktur. Hak, doğru ve iyi olan hususlar, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açık yüreklilikle ve net olarak ortaya konmuştur.

5. Hutbelerde yabancı hiçbir unsur yer almamaktadır. Bir hutbede olması gereken Allah'a hamd ve O'nu zikretme, takva tavsiyesi, Kur'an'dan ayet okuma ve Müslümanlara öğütte bulunma dışında aykırı hiçbir durum bulunmamaktadır.

6. Hutbelerde, büyük bir ciddiyet ile canlı ve coşkulu bir sunum ve hararetli bir nutuk söz konusudur. Acil çözüm bekleyen son derece hayati bir meselenin ve hal çarelerinin hatip tarafından cemaate arz edilmesi görünümündedir. Yukarıda zikrettiğimiz Câbir b. Abdillâh (r.a) rivayeti buna örneklik teşkil etmektedir.

7. Hutbelerdeki öğüt verme hususu, birçok kez sadece Kur'an'dan ayetler okunmak suretiyle gerçekleştirilmektedir. Ümmü Hişam, Ya'lâ b.

⁵³ Bk. Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-'ibâd*, thk. Abdulkâdir İrfân el-Aşşâ (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1428/2007), 1/326. Bu noktada hutbelerin yeterli olması için asgari miktarın ne olacağı meselesi gündeme gelecektir. Bu husus fukaha arasında ihtilaflı olmakla beraber görüşleri zikretmeye gerek yoktur. Bu görüşler için bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 152-153. Çünkü zaten günümüzdeki uygulamada hutbelerin ilgili icthadlara aykırılığı söz konusu değildir. Zira günümüzde hutbelerin kısa tutulması değil; bilakis gereğinden fazla uzatılması sorunu bahis mevzuudur.

Ümeyye, Übey b. Kâ'b, Ebû Sa'îd el-Hudrî (r.a) rivayetleri bunu belirtmektedir.

3. Günümüz Cuma Hutbelerindeki Kusurlar

Bu kısımda günümüzde hatiplerin ef'âl-i nebîye uygun düşmeyen bazı uygulamalarına dikkat çekilecektir. Genel bir hüküm olarak cuma hutbelerimizin her yönden Hz. Peygamber'inkine (s.a.s.) benzemesinin en azından müstehap, aykırı tavırların ise mekruh olduğunu vurgulamalıyız. Zira bu hutbe, Cuma namazı içerisinde icra edilen bir ibadet (kurbet) nevidir. Yukarıda geçtiği gibi kuvvetli görüşe göre kurbet nevinde ef'âl-i nebî, ümmetin uyması için bir hüccettir.

3.1. Hutbelerin Uzunluğu

Günümüz Cuma hutbelerinin belki de birinci sırada sayılacak kusuru, gereğinden fazla uzun olmasıdır. Bu kusur, ilgililerin üzerinde ciddiyetle durması ve bir an önce giderilmesi gereken bir husustur. Bu konudaki ihmal, hutbenin maksadını ihlal etmektedir. Zira fiilî sünnet yanında hutbenin kısa tutulması hakkında bizzat nebevî bir talimatın olması, yani konu hakkında kavli sünnetin bulunması yeter sebeptir. Şu hâlde hutbenin uzun olması, her yönden Sünnete aykırıdır.

Nitekim Cuma hutbelerinin hafif (kısa) olmasının sünnet olduğu fıkıh kitaplarında da kaydedilen hükümlerden biridir. Hatta bunun için bir ölçü de verilmiştir. Buna göre sünnete uygun bir hutbe, tıvâl-ı mufassal (Hucurât'tan Burûc'un sonuna kadar olan) surelerinden biri miktarında olmalıdır. Bu miktardan daha uzun tutulmasının ise mekruh olduğu belirtilmiştir.⁵⁴

Hem aşırı sıcak/soğuk veya yağışlı havalarda cami dışında kalan cemaat hem de dizleri üzerinde oturan içerideki cemaat açısından düşünüldüğünde 15-20 dakikayı bulan hutbelerin tesirinin kalmaması bir yana eziyetli olmaya başladığı dahi söylenebilir. Bu durumda hutbeyi uzatmanın fıkhen mekruh olduğu, tartışmaya ihtiyaç duyurmayacak şekilde ortadadır.

Cuma hutbelerinin uzunluğu üzerine yapılan bir araştırmaya göre; hutbelerin ortalama süresi 13 dakika 6 saniye (Türkçe kısım: 7 dakika 57 saniye) olarak tespit edilmiştir. Oysa salgın dönemindeki hutbelerin

⁵⁴ Bk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân Dâmâd Efendi, *Mecma' u'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1328), 1/168.

Türkçe kısmının ortalama süresi 5 dakika 1 saniye sürmüştür.⁵⁵ 13 dakika, dikkatin dağılmasına yol açan uzun bir süredir. Kanaatimizce tedbirler dolayısıyla salgın döneminde irat edilen hutbelerle ideal süre yakalanmıştır. Dolayısıyla hutbe uzunluğu salgın dönemindeki süreyi aşmayacak biçimde ayarlanmalıdır. Bunun için hutbe metninin kısaltılması gerektiği gibi hutbenin yabancı unsurlardan arındırılması da önemlidir.

Burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus daha vardır. Bazı çalışmalarda, ilgili rivayetlere dayanarak, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbelerinde cemaatin soru sormalarına izin verip cevaplandığına veya dualar edildiğine dair fiillerinin olduğunu belirtmek suretiyle; hatiplerin de hutbeye canlılık kazandırmak için bu gibi davranışlarda bulunabileceğine değinilmiştir.⁵⁶ Her şeyden önce dayanak olarak zikredilen hutbelerin "cuma hutbesi" olduğu, bu rivayetlerde belirtilen bir husus değildir. Hâl böyleyken sırf râvinin "hutbe" demesine dayanarak bunun cuma hutbesi olarak kabulü, ilmî yaklaşım açısından doğru değildir. Hâlbuki sohbet ve vaazlardaki hitabet de Arapçada "hutbe" olarak adlandırılmaktadır. Bu gibi eylemlerin bulunduğu rivayetlerde geçen hutbeden kasıt sohbet veya vaaz olmalıdır; yoksa cuma hutbesi değildir.

Rivayetlerde cuma hutbesi olduğu belirtilenlere gelince bunların bir elin parmak sayısını geçmeyecek kadar az olduğu görülmektedir. Ayrıca bu rivayetlerdeki eylemleri, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus fiiller olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira O (s.a.s.), diğer namazlardan farklı bazı özellikleri bulunan cuma namazını ilk defa kılan Müslüman topluluğa, riayet etmeleri gereken bazı önemli bilgileri öğretmek zorundaydı. Cuma hutbesinde verdiği nakledilen bu aralıklar, bu zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Örneğin hutbe okurken mescide girip oturan birine Hz. Peygamber (s.a.s.) iki rekât namaz kılmasını

⁵⁵ Bk. Akkaya, "Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi", 106-109.

⁵⁶ İlgili rivayetler ve yukarıda özetle belirttiğimiz şekilde bu rivayetlerden çıkarılan düşüncelere örnek olarak bk. Taşan, *Dini Tebliğde Hutbe'nin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı*, 73-74; Görgülü, "Hz. Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 179-181; Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 147.

emretmiştir.⁵⁷ Bir diğer rivayette hutbe esnasında mescide girip cemaatin omuzları üzerinden aşarak ilerleyen birine oturmasını emretmiştir.⁵⁸ Yine hutbe esnasında yağmur duası etmesiyle ilgili rivayet yukarıda geçmişti. Bu fiillerin O'na (s.a.s.) mahsus olduğu düşüncesindeyiz. O'na mahsus fiiller de ümmeti bağlayıcı bir delil değildir.

Mezkûr fiillerin O'na mahsus olduğunu gösteren delil ise "Kim Cuma günü imam hutbedeyken yanındakine 'sus' derse; lağvetmiş olur."⁵⁹ hadisidir. Bu hadis, hutbe esnasında ona aykırı hiçbir eyleme müsamaha gösterilemeyeceğini açıkça ifade etmektedir. "Hutbe esnasında çakıl taşı ile uğraşan lağvetmiş olur; lağvedenin ise cuması olmaz."⁶⁰ hadisi de konuyu pekiştiren bir diğer hadistir. Talimatı bu şekilde olan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbeye aykırı bir fiile müsaade ettiğini düşünmek hatalı olur. Şu hâlde bu fiiller -şayet bir Cuma hutbesinde gerçekleşmişse- kendine mahsus bir fiil olarak değerlendirilmelidir. Yahut bu gibi fiilleri, başlangıçtaki durum olarak varsayıp sonradan mezkûr hadislerle nesh edildiği şeklinde yorumlamak gerekmektedir. Böyle olmasa bile fıkıh usûlünde bilindiği gibi Sünnetin kavli olanı fiilî olanından daha kuvvetli bir delildir. Dolayısıyla hutbe sırasında cemaatin soru sormaları ve hatibin cevaplama şeklindeki fiilî sünnet karşısında; "sus" demeyi dahi yasaklayan kavli sünnet esas alınmalıdır. Hutbeye aykırı bu tür fiiller tahrîmen mekruhtur. Ayrıca kanaatimizce böyle bir tavır takınmak, zaten uzun olan hutbeyi daha da uzatacaktır.

3.2. Kur'an'dan Hutbe Oluşturulmaması

Hz. Peygamber (s.a.s.), çoğu cuma hutbesini sadece Kur'an'dan ayetler okumak suretiyle irat etmişti. O'nun cuma hutbelerinin sahabe tarafından aktarılmamasının en önemli sebebinin de bu olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Biz de bu düşüncedeyiz. Bu önemli peygamber fiiline rağmen günümüzde sadece Kur'an'dan ayetler ile hutbe oluşturulduğu

⁵⁷ Bk. Buhârî, *Sahîh*, "Cum'a", 33; Müslim, *Sahîh*, "Cum'a", 55.

⁵⁸ Bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 237.

⁵⁹ Buhârî, *Sahîh*, "Cum'a", 36; Tirmizî, *Sünen*, "Cum'a", 16; Nesâî, *Sünen*, "Cum'a", 22.

⁶⁰ Müslim, *Sahîh*, "Cum'a", 27; İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmetü's-salât", 81; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salât", 208; Tirmizî, *Sünen*, "Cum'a", 5.

⁶¹ Bk. Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 148.

vaki değildir. Bunun yerine hutbe için belirlenen bir konu etrafında bilgi verilmekte ve bu konuyla alakalı olan bir iki ayet ile yetinerek Kur'an'a bu şekilde yer verilmektedir. Bu durum, ef'âl-i nebî açısından sünnetin terki demektir. Oysa Kur'an'da öğüt alınacak o kadar önemli ve çok kesit vardır ki sadece bu ayetler ve meallerinin hutbe olarak okunması, uzun cümleler ve soyut genellemelerden oluşan bilgiye dayalı hutbelere çok daha tesirli olacaktır. Ayrıca bu, Kur'an'ın muhtevasını yeteri kadar bilmeyen cemaat için son derece gerekli ve onları Kur'an'ı anlamaya sevk edici bir katkı sağlayacaktır.

3.3. Hutbelerde Anlaşılması Zor, Uzun ve Edebî Cümle Kullanımı

Cuma hutbesinin amacı, o hafta varsa İslam dünyasının öncelikli sorunu ve bunun çözümünü sunmak ya da dinî bir hususta Müslümanları bilgilendirmek ve onlara öğüt vermektir. Bu amacın gerçekleşmesi, hutbede kullanılan ifade ve cümlelerin kolay anlaşılır, kısa ve sade olmasına bağlıdır.⁶² Aksi durum, cemaat nezdinde hutbe konusunun öneminin yitirilmesine; bu da hutbenin faydasının hâsıl olmamasına yol açmaktadır. Zira Cuma hutbesi, sadece üstün bir bilgi ve kültür seviyesindeki insanlara yapılan bir konuşma olmayıp Müslüman toplumun tümüne yöneliktir.⁶³ Sözü edilen kusur, aynı zamanda hutbelerin uzamasına etki eden sebeplerden de biridir.

Hutbenin ulvî ve kutsal bir amacı vardır. Bu yüzden hutbe, edebî veya akademik bir üslubun kullanılmasına müsait bir yer değildir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) örnek olarak zikrettiğimiz hutbelerinde de görüldüğü üzere metinlerde hiçbir muğlaklık yoktur. Dolayısıyla hutbelere kapalı, uzun ve edebî cümle kullanımı ef'âl-i nebîye aykırıdır.

⁶² Cuma hutbelerinde yer alan uzun cümleler ile ilgili istatistikî bilgiler, örnekler ve bu durumun anlaşılmayı zorlaştırdığına dair bk. Akkaya, "Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi", 111-114; Ahmet Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği", *İslâmî Araştırmalar* 17/1 (2004), 9-10.

⁶³ Hutbelerde uzun cümle yapılarını kullanmanın cemaatin dikkatini dağıttığı, anlaşılmayı zorlaştırdığı düşüncesi ve ilgili örnekler için bk. Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi", 9-10.

3.4. Yönlendirmelerin Somut Sorumluluklar Yerine Soyut Genellemeler ile Yapılması

Hız. Peygamber (s.a.s.), cuma hutbelerinde nasihatte bulunurken soyut genellemeler yapmazdı. Yani yapılması gerekenleri somut bir şekilde ifade ederdi. Böylece hutbeyi dinleyenler, bizatihi yükümlü olduklarını ve sorumluluk altında bulduklarını hissederlerdi. Emir ve talimatların bizzat sahiplerine yöneltilmediği soyut genellemelerde ise kimse sorumluluğu üzerine almak istemeyecektir.⁶⁴ Bu durumda hutbeden maksat yine hâsıl olmayacaktır.

3.5. Hutbelerde Dua Cümlelerinin Uzatılması

Hutbelerin uzatılmasına etki eden kusurlardan biri de dua cümlelerinin uzatılmasıdır. Bazı bölgelerde dua kısmı o kadar uzatılmaktadır ki hutbe, adeta nutuk ve dua gibi iki bölümden oluşuyormuş gibi bir izlenim vermektedir. Hâlbuki adından da anlaşıldığı gibi hutbe mahza bir nutuk ve nasihattir; bir toplu dua merasimi değildir. Cemaatle toplu dua elbette önemlidir. Ancak bunun yeri hutbe olmamalıdır. Burada kastettiğimiz hiç dua edilememesi değildir. Maksat, hutbelerin bir dua merasimi hâline getirilecek şekilde uzatılmamasıdır.

Şu bir gerçek ki Şafiî mezhebinde özellikle ikinci hutbede müminlere dua edilmesi hutbenin rükünlerindedir. Ancak mezhepte bunun dua denilebilecek bir şeyle yapılması yeterli görülmüş ve uzatılması gerektiğine dair bir kayıt da bulunmamaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla hutbenin de uzamasına sebep olacak şekilde duayı uzatmaya ihtiyaç yoktur.

3.6. Hutbe Sonundaki Ayetin Mealinin Okunması

Bilindiği gibi hutbenin sonunda en-Nahl sûresi 90. ayet okunmaktadır. Bu uygulama, Ömer b. Abdülazîz'in (öl. 101/720) halifeliği döneminde onun emriyle başlamıştır.⁶⁶ Son yıllarda ülkemizde bu ayetin metni okunduktan sonra meâlinin de okunması yaygınlık kazanmıştır.

⁶⁴ Benzer bir yaklaşım ve örnekler için bk. Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi", 6, 8-9.

⁶⁵ Bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-müftîn fi'l-fıkh*, thk. Kasım Ahmed İvad (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1425/2005), 48.

⁶⁶ Bk. Muhammed b. Ahmed b. Arafе el-Mâlikî ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale's-Şerhi'l-kebîr* (b.y.: Dâru'l-Fıkr, ts.), 1/382; Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: y.y., 1979), 2/500.

Zaten kısa olmayan hutbeler, böylece biraz daha uzatılmıştır. Esasen bu ayet çok önemli üç emir ve üç yasağı ihtiva etmektedir. Bunun mana ve mefhumunun Müslümanlara anlatılması gerekmektedir. Ama bunun yeri hutbe değildir. Kaldı ki meâlinin okunup geçilmesi ile muhtevasındaki engin manalar anlaşılmamakta; bu durumun hutbenin biraz daha gereksiz uzatılmasından başka bir faydası da bulunmamaktadır.

3.7. Hutbenin Cansız ve Bilinçsiz Okunması

Baştan beri vurguladığımız husus, hutbenin çok önemli ve zorunlu bir dinî bilgilendirme toplantısı olduğudur. Bu hayatî öneminden dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbe irat ederken son derece ciddi, coşkulu ve tesirli bir hâlde olduğunu rivayetlerden anlamaktayız.⁶⁷ İşte bu heyecan ile okunan hutbe, Müslüman toplumun ruhunu uyandıracak ve onu harekete geçirecektir. Kanaatimizce cuma hutbelerinin toplumda tesirini doğurmaması, onun gereksiz uzatılması yanında çoğu kez cansız ve bilinçsiz okunmasıdır. Bu kusurlu okuyuş tarzının sebeplerinden biri ihlas ve tecrübe eksikliğinden kaynaklanmaktaysa da bir sebebi de konu seçiminde hassas davranılmamasıdır. Bununla kastımız, hutbelerde çoğu zaman konu olarak İslam dünyasının ve Müslümanların öncelikli meselelerinin seçilmesi gerektiğidir.

3.8. Hutbede Duyuru Yapılması

Zaman zaman hatip, minberdeyken hutbeye başlamadan önce veya bitirdikten sonra bir veya birden fazla duyuru yapabilmektedir. Cuma hutbesine yabancı olan ve dolayısıyla yer almaması gereken bu ekleme, hutbenin maksadına zarar vermekte ve onun uzamasına, nasihat ve irşat bağlamından kopmasına sebebiyet vermektedir. Yapılan duyurunun önemi ne derecede olursa olsun hutbeninkine eşdeğer değildir. Hatip, duyurusunu yapabileceği başka müsait zamanı bulmalı; bunun için bir nevi ibadet olan hutbe anını seçmemelidir. Hatta yapılan duyurulardan birinin üniversite giriş veya devlet memurluk sınavlarına katılacak olanlara başarı dilenmesi veya onlara dua edilmesi şeklinde olması ise daha vahimdir. Bu durumun ef'âl-i nebiye aykırı olması bir yana; ayette yasaklanan Allah'ın zikrinden alıkoyan şeyler⁶⁸ cümlesinden olduğu

⁶⁷ Bk. Görgülü, "Hz. Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 177; Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 146.

⁶⁸ Bk. el-Cum'a 62/9.

kanaatindeyiz. Aynı zamanda bu husus, peygamber vazifesini icra eden ve dini temsil etme konumunda bulunan hatibin korkutucu derecede dünyevileştiğini göstermesi açısından manidardır.

Sonuç

Hadis kaynaklarında râvilerin "hutbe esnasında olduğu" kaydı ile Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yapıp ettikleri veya söylediklerine dair aktarımlar yaptığı birçok rivayetle karşılaşmak mümkündür. Ancak râvi tarafından bu hutbenin türü, yani cuma hutbesi veya bunun dışında başka bir hitabe olduğu beyan edilmemiştir. Cuma hutbesi olduğu belirtilenler ise çok azdır. Dolayısıyla "hutbe" denilen konuşmaların hangi tür hitabe olduğu konusunda ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Diğer yandan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cuma hutbesi esnasında cemaatin asla konuşmaması gerektiğine dair talimatları söz konusudur. Bundan dolayı Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet edilen ve hutbe esnasında hatip ile cemaatin karşılıklı konuşmalarının olduğu belirtilen hitabelerin cuma hutbesi olmadığı düşüncesi ağır basmaktadır. Cuma hutbesi olduğu belirtilen az sayıdaki birkaç rivayette geçen fiillerin ise Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle sohbet, vaaz gibi hitabelerde cemaatin hatip ile konuşması, toplu dua edilip cemaatin "âmîn" demesi, duyuru yapılması gibi fiiller mümkün ve normal iken cuma hutbesinde böyle bir tavır, onun mahiyetini ihlal edicidir.

Cuma hutbesinde, bir hutbede yer alması gereken unsurlar ile yetinilmelidir. Hutbeye eklemlemeye çalışılan ve ona ait olmayan her hususiyet, onu hutbe olmaktan uzaklaştırmaktadır. Hatta hutbe ile birlikte başka eylemler de yapılmış olmaktadır. Böylece sadece hutbeye ayrılması gereken zamanda onunla birlikte duyurular veya toplu dua merasimleri de icra edilmektedir. Esasen kusur olarak nitelediğimiz hususların her biri hutbeyi hutbe yapan özelliklere aykırılık taşımaktadır. Ayrıca birçoğu nehyedilmiş olan hutbenin uzatılmasına yol açmakta, bu yönüyle hutbeden maksadın hâsıl olmasına engel olmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiillerine aykırı olan bu unsurların hutbelerden arındırılması için azami gayret sarf edilmelidir.

Kaynakça

- Akkaya, Ümit Harun. "Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi". *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/44 (2021), 83-129. <https://doi.org/https://doi.org/10.28949/bilimname.863093>
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. *et-Takrîr li usûli Fahrilislâm el-Bezdevî*. thk. Abusselâm Subhî Hâmid. 8 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şûûni'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Hurâsânî. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*. thk. Abdulmu'tî Kal'âcî. 7 Cilt b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1408.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh*. thk. Komisyon. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. 3 Cilt İstanbul: y.y., 10. Basım, 1979.
- Dâmâd Efendi, Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1328.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. Îsâ. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001/1421.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arafe el-Mâlikî. *Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale'ş-şerhi'l-kebîr*. 4 Cilt b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabileli. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mavsîlî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984/1404.
- el-Cîzânî, Muhammed b. Hüseyin. *Sünnetü't-terk ve delâletühâ 'ale'l-ahkâmi'ş-şer'iyye*. b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431.
- el-Hatîb, Muhammed Halîl. *Hutabu'r-Rasûl*. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.

- Görgülü, Hasan Ali. "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1996), 171-235.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu usûli'l-fikh*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Hâşiye Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1386/1966.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'âfirî. *es-Sîretü'n-nebeviyye li'bn-i Hişâm*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt b.y.: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 2. Basım. Basım, 1655/1375.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zürâî ed-Dımaşkî. *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-'ibâd*. thk. Abdulkâdir İrfân el-Aşşâ. 5 Cilt Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1428/2007.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebîbekr b. Eyyûb. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdusselâm İbrâhîm. 4 Cilt Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım. Basım, 1428/2007.
- İbn Teymiyye, Şeyhülislâm Ahmed. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. 35 Cilt Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd, 2004/1425.
- İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Takıyyüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz. *Şerhu'l-Kevebi'l-münîr (el-Muhteberü'l-mübtaker şerhu'l-Muhtasar)*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd. 4 Cilt b.y.: Mektebetü'l-Ubeykân, 2. Basım. Basım, 1997/1418.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*. İstanbul: Marifet Yayınları, 8. Basım. Basım, 2008.
- Koçak, Zeki. *Usûl-i Fıkhın Dayandığı İlimler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım. Basım, 2023.

- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali. *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Nesai, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb el-Hurâsânî. *Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 8 Cilt. Halep: Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-müftîn fi'l-fıkh*. thk. Kasım Ahmed İvad. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1425/2005.
- Onay, Ahmet. "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği". *İslâmî Araştırmalar* 17/1 (2004), 1-13.
- Önkâl, Ahmet. "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe". *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*. 1/145-153. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Özdeğirmenci, Saliha. "İslam Tarihindeki İlk Cuma Hutbeleri". *Hutbe Kitabı*. ed. Emine Gürsoy Naskali. 407-427. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Özdeğirmenci, Saliha. *Hz. Peygamber'in Hutbe ve Hitabeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Pezdevî, Fâhru'l-İslam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Keşfu'l-esrâr ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım. Basım, 1430/2009.
- Sâbık, Seyyid. *Fıkhü's-sünne*. 3 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 2. Basım. Basım, 1423/2002.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr el-Mervezî. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999/1418.
- Serahsî, Ebûbekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1426/2005.
- Seydişehrî, İbnü'l-Emîn Mahmud Esad. *Fıkh Usûlü Telhîs-u Usûl-i Fıkh*. sad. Talha Alp vd. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed Azv İnâye. 2 Cilt b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1999/1419.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt b.y.: Dâru'l-Meârif, 2. Basım. Basım, 1967/1387.
- Taşan, Yusuf. *Dini Tebliğde Hutbe'nin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hasenî. *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâ'i'l-fürû' 'ale'l-usûl*. thk. Muhammed Ali Ferkûs. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998/1419.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1417/1996.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. 8 Cilt b.y.: Dâru'l-Ketbî, 1414/1994.
- Zeydân, Abdulkерim. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1432/2011.